

Hasanova Dilfuza Odilovna

QDU O‘zbek tili va adabiyoti dotsenti filologiya fanlari doktori (dsc)

Muhammadqodirova Feruzabonu Otabek qizi

QDU O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ko‘makchilarning ma‘no jihatdan gap tarkibida qo‘llanilib, presuppozitsiya hodisasiga ishora qilishi va yashirin ma‘no ifodalashi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, ko‘makchilar ifodalagan yashirin ma‘no (presuppozitsiya) gapni mazmunan murakkablashtirishi va ayni vaqtda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltirishini misollar orqali ochib berilgan.

Abstract

In this article, the meaning of auxiliaries in the structure of the sentence is used, it is thought that it refers to the phenomenon of presupposition and express a hidden meaning. It is also revealed through examples that the hidden meaning (presupposition) expressed by auxiliaries complicates the sentence and at the same time creates speech economy.

Kalit so‘zlar

presuppozitsiya, pragmatika, ko‘makchilar presuppozitsiyasi, yashirin ma‘no, pragmatik aspekt, kontekst, til ekonomiyasi, sema, polisemantik so‘z, nutq vaziyati, nutqiy tejamlilik.

Keywords

presupposition, pragmatics, auxiliary presupposition, hidden meaning, pragmatic aspect, context, economy of language, sema, polysemantic word, speech situation, speech economy.

Tilshunoslikning eng so‘nggi yutuqlaridan biri tilga bir butun tizim sifatida qarash hamda uni nutqqa zidlab organish til birliklarining nutq faoliyatda kontekst va vaziyat bilan bog‘liq tarzda yuzaga chiquvchi pragmatik vazifalariga aniqlik kiritdi. Til birliklarini pragmatik yo‘nalishda tadqiq etish esa asar yoki matn moxiyatida o‘quvchiga bevosita ko‘zga tashlanmaydigan, faqat nutqda yuzaga chiquvchi ichki imkoniyatlarini aniqlashga yo‘l ochdi. Natijada til birliklarining nutqiy vaziyat bilan bog‘liq holda reallashuvchi pragmatik vazifalarini aniqlash muammosi yuzaga keldi. Til birliklarining aynan kontekst, kommunikativ muhit, til egalarining lisoniy qobiliyati, til bilimi va ko‘nikmalari, nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari kabi muloqot tamoyillari bilan bog‘liq holda tadqiq etish maqsadi pragmatolingvistikaning mustaqil yo‘nalish sifatida ajralib chiqishiga turtki berdi. O‘zbek tilida bir so‘z orqali murakkab mazmunni ifodalovchi presuppozitsion signallar xilma-xildir. Shu signallar orqali bir so‘zning o‘zi ifodalagan ma‘nosidan tashqari qo‘shimcha ravishda yashirin ma‘nolarni ham his etish lozim. Bu yashirin ma‘nolarni tadqiq etish bilan bevosita presuppozitsiya hodisasi shug‘ullanadi.

Presuppozitsiya - (lot. prae - oldinda, oldinga va supposition - joylashtirish, qo'yish) til birligining nutqiy vaziyat, matn, til egalarining nutq obyekti haqidagi umumiy bilimlari bilan bog'liq xususiyatlarini yashirin yo'l bilan namoyish etuvchi lingvistik hodisa bo'lib, muayyan tashqi va ichki omillar ta'sirida yuzaga chiqadi va gapda nutqiy tejamlilikni yuzaga keltiradi. Presuppozitsiya hodisaga, asosan, til hodisasi sifatida qaralib, unga quyidagi belgilarni asos qilib olishimiz mumkin: bevosita ifodalanmaslik va gap qurilishidan anglashilish. Bundan kelib chiqadiki, leksik sathdagi so'z va boshqa birliklardan ifodalanmoqchi bo'lgan ma'nolar ham yaqqol ko'rinmaydi. Balki bu ma'no so'zni sinchkovlik bilan qaralgandagina yuzaga chiqadi. Bu yashirin ma'noni aniqlash presuppozitsiya hodisasining asosiy vazifasidir. Nazariy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, presuppozitsiya matnni semantik jihatdan murakkablashtiradi. Bunday vaqtda ayrim so'z yoki grammatik shakl orqali ifodalangan propozitsiya o'zining eng ixcham shakliga ega bo'ladi. So'zlovchi va tinglovchi uchun uning tushunarli bo'lishida presuppozitsiya yordamga keladi [1:113].

Presuppozitsiya ma'lum matn ifodalayotgan propozitsiyani to'g'ri tushunilishiga imkon beradigan so'zlovchilar o'rtasidagi (bilishning umumiy fondi), (oldindan bilishning jami) sifatida belgilanadi [2:28]. Presuppozitsiyaning asosiy belgisi matn orqali bayon qilingan propozitsiyaga hukmga zid tarzda mazmuniy munosabatning anglashinishidir. Til ekonomiyasi hisobiga gapda bevosita aks etmagan axborotga ishora qilish vazifasi shu gap tarkibidagi biror bo'lak zimmasiga yuklatiladi va shu orqali presuppozitsiya hodisasini yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Masalan, *“Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat orqali ko'rar edi”*. (A. Qodiriy *“Mehrobdan chayon”*)

Ushbu gapda ajratib ko'rsatilgan til birligi presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishi uchun signal vazifasini bajarmoqda. Shu birlikning signali tufayli gapning mazmunidan yana bir yashirin axborot (birgalik)ni anglab olamiz. Agar shu birlik tushirib qoldirilsa bu yashirin axborotlar ham yo'qoladi. Natijada gap mazmuni semantik (mazmuniy) jihatdan murakkablashadi, ya'ni bu signal (orqali) orqali *“Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbatbilangina ko'rar edi* degan presuppozitsiya (yashirin axborot) ni ko'rishimiz mumkin.

Tilshunosligimizda mavjud bo'lgan yordamchi so'z turkumlari ham o'zining ma'no qirralari, gapdagi o'rni, vazifasi va o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi va presuppozitsiya hodisasiga ishora qiladi. Yordamchi so'z tukumlari sirasiga kiruvchi, ko'makchilar ham kontekst tarkibida ma'lum bir yashirin ma'no ifodalaydi, sodda gplarning semantik tuzilishini murakkablashtiradi, pragmatik mo'ljallarga ishora qiladi.

Ko'makchilar – yordamchi so'zlardan biri bo'lib, gapda ot yoki otlashgan so'zlardan keyin kelib, vosita, sabab, maqsad, vaqt, makon va atalganlik kabi sintaktik munosabatlarni ifodalash uchun qo'llanadi. Ular aslida mustaqil so'zlardan hosil bo'ladi. Ko'makchilar tuzilishi jihatidan ikki guruhga bo'linadi:

- **Sof ko'makchilar:** mustaqil lug'aviy ma'nolarini batamom yo'qotgan yordamchi so'z bo'lib, boshqa so'zlar bilan birikkan holda turli munosabatlarni anglatadi: *sari, sayin, uzra, singari, tufayli, yanglig', bilan, uchun, kabi, orqali, haqida, to'g'risida, xususida, beri, buyon, qadar, dovur*.

- **Vazifadosh (funkional) ko‘makchilar:** boshqa turkumdagi so‘zlarning o‘z ma‘nosidan uzoqlashib, ko‘makchilik vazifasiga o‘tishi: *tomon, ost, ust, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, o‘rta, boshqa, qarshi, tashqari, ko‘ra, qarab, bo‘ylab, burun, avval, ilgari.*

Pragmatik ma‘no ifodalashda ko‘makchi sof bo‘ladimi, vazifadosh bo‘ladimi, uning ahamiyati yo‘q. Muhimi, o‘zi qatnashgan gap semantik strukturasi murakkablashtirib, turli mazmundagi pragmatik botiy ma‘noni yuzaga keltirishi inobatga olinadi. predmetni predmetga yoki predmetni harajatga bo‘lgan sintaktik munosabatini shakllantiradi. Gap bo‘lagi jihatidan ular ikki bog‘lanuvchi so‘zning tobelanuvchi a‘zosi sifatida o‘rinlashib, to‘ldiruvchi va hol vazifasida kelishiga hoslaydi. Ko‘makchi bilan shakllangan ism - kesimning ishlatilish o‘rni nutqning tejamkorligi va so‘zlashuv uslubi jarayoni bilan bog‘liq hodisalardir. Aksariyat hollarda ko‘makchilar orqali gapda muayyan presuppozitsiyaga yo‘l ochiladi va gapning murakkablashuvini yuzaga keltiradi. Ko‘makchilar orqali yuzaga chiqadigan presuppozitsiyani misollar orqali ko‘rib o‘tamiz:

7. bilan sof ko‘makchisi orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

Bu ko‘makchi biror-bir ish-harakatning bajarilishida shaxs yoki predmetlarning birgaligini ifodalaydi: *“Hoshimjon do‘stlari va oilasi bilan o‘zini kuchli his qilishini anglab yetdi”*. (X. To‘xtaboyev *“Sariq devni minib”*)

Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan til birligi presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishi uchun signal vazifasini bajarmoqda. Shu birlikning signali tufayli gapning mazmunidan yana bir axborotni, ya‘ni yashirin axborotni anglab olamiz. Agar shu birlik tushirib qoldirilsa bu yashirin axborotlar ham yo‘qoladi. Natijada gap mazmuni semantik (mazmuniy) jihatdan murakkablashadi, ya‘ni bu signal (ham) orqali *“Hoshimjon do‘stlari va oilasi bilan birga o‘zini kuchli his qilishini anglab yetdi”*, degan presuppozitsiya (yashirin axborot) ni ko‘rishimiz mumkin.

8. uchun sof ko‘makchisi orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

Bu ko‘makchi orqali kontekst tarkibida *maqsad, sabab va atalganlik* ma‘nolarini yuzaga chiqayotganini ko‘rishimiz mumkin: *“Dutorni sozlash uchun reza kuylardangina olib turg‘an mashshoq, Otabek kutmagan joyda “Navo” dan boshlab yubordi”*. (A. Qodiriy *“O‘tkan kunlar”*)

Quyidagi gapda ishtirok etgan **uchun** sof ko‘makchisi orqali anglashilayotgan yashirin propozitsiya ifodalanmoqdava gapning mazmuniga ta‘sir qilmoqda, quyidagi presuppozitsiya (yashirin ma‘no) ni yuzaga chiqarmoqda: *“Dutorni sozlash maqsadida reza kuylardangina olib turg‘an mashshoq, Otabek kutmagan joyda “Navo” dan boshlab yubordi”*.

“Qishloqqa qaytishimda ayam-dadam va singillarim uchun sovg‘a-salom ham oldim”. (X. To‘xtaboyev *“Sariq devni minib”*)

Berilgan gapda ajratib ko‘rsatilgan birlik orqali yashirin presuppozitsiya anglashilmoqda va atalganlik ma‘nosini yuzaga chiqarmoqda. *“Qishloqqa qaytishimda ayam-dadam va singillarimga atab sovg‘a-salom ham oldim”* degan presuppozitsiya anglashilmoqda.

9. **sayin** sof ko‘makchisi orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

*“Unaqa taltaymang, indamaganim **sayin** quyushqondan chiqib ketyapsiz”.*

(Oybek “Navoiy”)

Ushbu gapda **sayin** ko‘makchisi takror va davomiylik ma‘nolarini anglatmoqda va *“Unaqa taltaymang, indamagunimcha davomiy quyushqondan chiqib ketyapsiz”* degan presuppozitsiyaga ishora qilib kelmoqda, degan yashirin ma‘no (presuppozitsiya)ni yuzaga chiqarmoqda.

10. **bo‘yi** sof ko‘makchisi orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

*“Dehqon umr **bo‘yi** tabiat bilan bellashib keladi”.* (S. Ahmad “Jimjitlik”)

Berilgan gapda ajratib ko‘rsatilgan so‘z orqali *“Dehqon umri davomida tabiat bilan bellashib keladi”* degan davomiylik yashirin presuppozitsiyasi yuzaga chiqqan.

11. **qadar, dovur** sof ko‘makchilari orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

*“Uyga **qadar** oy yoritdi uning yo‘lini”.* (Hamid Olimjon)

Ushbu ko‘makchi ish - harakatning biror tomonga yo‘nalishi jihatdan, vaqti jihatdan chegarani bildiradi. Berilgan misolimizda esa *“Oy uning yo‘lini uygacha yoritib bordi”* degan presuppozitsiyani hosil qiladi.

12. **tashqari** vazifadosh ko‘makchisi orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

*“Uyga Anvardan **tashqari** hamma kelib bo‘lgan edi”.* (A. Qodiriy “Mehrobdan chayon”)

Quyidagi gapda **tashqari** vazifadosh ko‘makchisi qo‘shimchasi (-dan) bilan birga qo‘llanib gapning mazmuniga aniqlik kiritish va xabar berish ma‘nosida ta‘sir qilmoqda va quyidagi presuppozitsiya (yashirin ma‘no) ni yuzaga chiqarmoqda: *“Uyda faqat anvar yo‘q edi”.*

13. **o‘niga** vazifadosh ko‘makchisi orqali presuppozitsiya hodisasining ifodalanishi;

*“Bolalar o‘qish **o‘rniga** dalada mehnat qilar edilar”.* (O‘. Hoshimov “Ikki eshik orasi”)

Ushbu gapda ajratib ko‘rsatilgan til birligi presuppozitsiya hodisasining yuzaga kelishi uchun signal vazifasini bajarmoqda. Shu birlikning signali tufayli gapning mazmunidan yana bir axborotni, ya‘ni yashirin axborotni anglab olamiz. Natijada gap mazmuni semantik (mazmuniy) jihatdan murakkablashadi, ya‘ni bu signal (ham) orqali *“Bolalar o‘qishmadi”*, degan presuppozitsiya (yashirin axborot) ni ko‘rishimiz mumkin.

Ma‘lum bo‘ladiki, ko‘makchilar presuppozitsiyasi gapda nutqiy vaziyat bilan bog‘liq holda yashirin tarzda reallashuvchi hodisadir. Uning to‘g‘ri tushunilishida nolisoniy omillar - nutqiy vaziyat, kontekst, so‘zlovchi va tinglovchiga oldindan ma‘lum bo‘lgan umumiy bilimlar hamda nutq egalarining til ko‘nikmalari yordamga keladi. Presuppozitsiya hodisasi tilning pragmatik aspektini namoyon etuvchi hodisa sifatida kontekst, nutq vaziyati, til egalarining nutq obyekti haqidagi bilimlari tushunchalari bilan zich bog‘lanadi va gapning semantik tuzilishi bilan bog‘liq hodisa sifatida mahsus tadqiqotlarni talab etadi.

1. A. Nurmonov, N. Mahmudov. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. □Toshkent, 1992, B-113.
2. N. Mahmudov. Presuppozitsiya va gap. –Toshkent, 1986, B-28.
3. A. Madvaliyev. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. –Toshkent, 2006-2008, B-48.
4. Z. Burhonov. Ko‘makchili qurilmalar presuppozitsiyasi // Pedagogik ta‘lim. 2004. - № 3. - B. 61-62.
5. У. Раҳимов. Тагмаъно ва пресуппозиция // Ўзбек тил ва адабиёти. - Тошкент. 2005. - №5. Б-32.
6. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Yunusova, Abuzalova. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. - T., «Fan va texnologiya”. 2009, B-280.